

Dziedzictwo

Hanna Kozaczewska-Golasz

Wczesne kościoły halowe i ich geneza

1. Wstęp

Kościół halowe w Polsce pojawiły się na początku XIII w. Podobnie jak w Europie Zachodniej, ich układy przestrzenne i konstrukcyjne były różne¹. Celem artykułu jest ukazanie różnorodności systemów konstrukcyjnych i przestrzennych wczesnych kościołów halowych. Dla zilustrowania problemu wybrano charakterystyczne obiekty z Francji i Niemiec.

Kościół halowy jest to budowla, w której wszystkie nawy mają jednakową lub podobną wysokość. Nawą główną pozbawioną jest okien, oświetlona pośrednio poprzez nawy boczne². O układzie halowym mówi się zwykle w odniesieniu do kościołów, ale występował on także w budowlach świeckich. Uogólniając pojęcie *wnętrza halowego* można je określić jako kilkunawową przestrzeń

przekrytą konstrukcją wznoszącą się na jednym lub zbliżonym poziomie nad całym wnętrzem. Całość oświetlona jest poprzez okna w ścianach bocznych i ewentualnie szczytowych. Na uzyskane efekty końcowe miały wpływ trzy czynniki:

- a) funkcja wnętrza,
- b) przestronność wnętrza,
- c) konstrukcja podpór i przekrycia.

Genezy systemu halowego, podobnie jak bazylikowego [10], należy szukać w obiektach antycznych. Z tego powodu artykuł rozpoczęto od przedstawienia halowych układów starożytnych, występujących w budowlach o różnym przeznaczeniu.

2. Antyczne wnętrza halowe

Wnętrza halowe w budowlach antycznych były związane z dużymi, monumentalnymi obiektami świeckimi lub świątyniami [16, s. 113] [21, s. 170, 197, 303]. Najlepszy efekt uzyskali budowniczowie perscy w sali zwanej *apadana* (ryc. 1). Ogromną przestrzeń sal pałacowych w Persepolis z ok. 500 r. p.n.e. i sali w Suzie przekryto stropem spoczywającym na smukłych kolumnach. Ceremonie odbywające się w apadanie musiały być widoczne z różnych miejsc sali, nie tylko w nawie centralnej. Dużą

przestronność wnętrza uzyskano poprzez dość szerokie rozstawienie kolumn. Ich głowice miały specjalną formę do podtrzymania długich i ciężkich belek drewnianych.

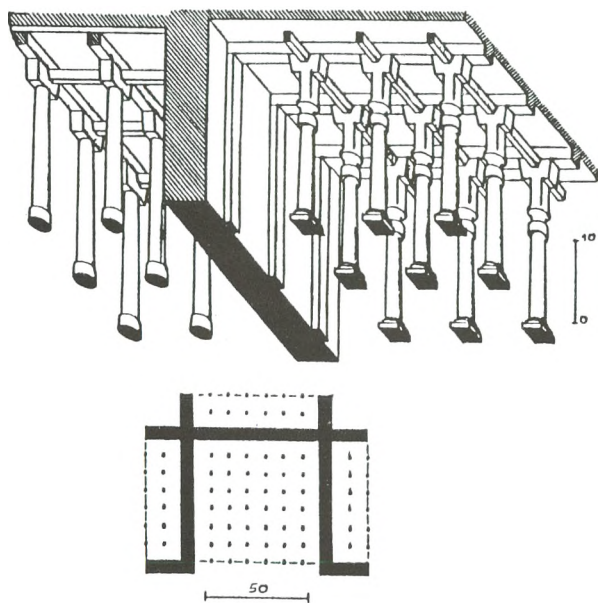
Warunek dobrej widoczności musiał być spełniony także w obiektach, w których zbierała się i obradowała większa liczba osób, np. w greckim *buleuterionie*. Sale obrad niektórych z nich były wielopodporowymi wnętrzami. Niestety, drewniane przekrycia nie zachowały się do dzisiaj. W odniesieniu do dużych obiektów istnieje przypuszczenie, że były one zaopatrzone w świetliki (Eleuzis, Megalopolis) [21].

Układ halowy Grecy stosowali także w świątyniach. Jednym z przykładów może być Partenon ateński, wzniesiony w latach 458–447 p.n.e. [21, il. 280]. W jego mniej-

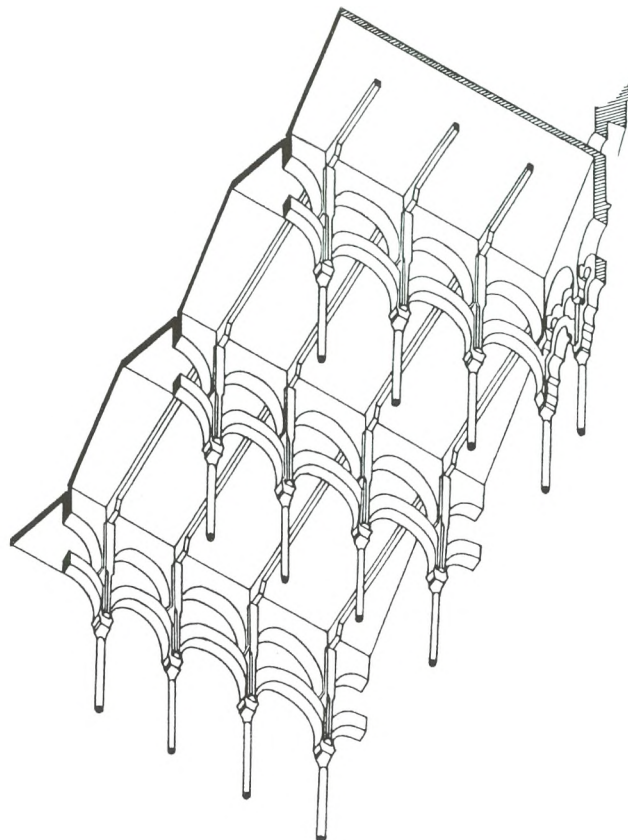
¹ Podstawowa literatura przedmiotu jest zawarta w [17].

² Niektórzy badacze wyróżniają pseudobazylikę i pseudohalę, ale z powodu niejednakowej interpretacji tych terminów w niniejszych rozważaniach zostaną one pominięte [19].

Ryc. 1. Suza, pałac Artakserksesa, apadana,
(oprac. autorki wg [4, s. 117])

Ryc. 2. Kordoba, meczet (oprac. autorki wg [4, s. 98])

Ryc. 3. Konstantynopol, cysterna z czasów Justyniana (fot. autorki)

szej sali, przeznaczonej na skarbiec państwowy, strop oparto na czterech kolumnach jońskich. Wnętrze było obszerne i przestronne. Podobny efekt uzyskano w przedsionku świątyni Apollina w Didyma, w świątyni Artemidy w Efezie i w innych, w których zastosowano porządek joński [21, il. 217, 367]. Dawał on duże możliwości indywidualnego ustalenia *interkolumnium* i wysokości kolumn. Wiązało się to, niestety, z problemami natury konstrukcyjnej. Według przekazu Witruwiusza [25] ogromne trudności mieli budowniczowie świątyni Artemidy w Efezie podczas zakładania kamiennego architravu, którego długość wynosiła 8,5 m, ciężar natomiast ok. 20 t. Te potężne belki trzeba było położyć na kolumnach, które sięgały wysokości ok. 17 m. Przekrycie nie zachowało się.

Świątynie porządku doryckiego w swych trójnawowych wnętrzach musiały mieć inny podział, ze względu na proporcje porządku. W świątyni Zeusa w Olimpii czy w Partenonie kolumny ustawiono w dwóch poziomach, dzięki czemu uzyskano zmniejszenie ich grubości. Gęsty rozstaw podpór przyczynił się jednak do wydzielenia szerszej nawy głównej i węższych naw bocznych. Wnętrza te w swej przestrzeni nie były jednorodne, jak wcześniej opisane wnętrza porządku jońskiego. W Partenonie i świątyni Zeusa w Olimpii, nad szerszą nawą środkową prawdopodobnie była konstrukcja drewniana. Takie rozwiązanie znacznie ułatwiło problemy konstrukcyjne.

W Egipcie, gdzie przekrycie sal hypostylowych stanowiły belki i płyty kamienne, rozstaw kolumn był tak gęsty, że uniemożliwiał spojrzenie do sąsiedniej nawy. Z tego powodu, mimo istniejącego tam systemu halowego, świątynie egipskie trudno jest porównywać do kościołów chrześcijańskich.

3. Wnętrza halowe we wczesnych kościołach chrześcijańskich

Kościoły wczesnochrześcijańskie przyjęły *schemat bazylikowy* z szeroką nawą główną i węższymi nawami bocznymi, służącymi celom komunikacyjnym. Halowe sklepienie wnętrza najwcześniej pojawiły się w przyziemiach *westwerków* karolińskich [3], [11]. Były to sklepienie przedsionki, na których spoczywała empora. Ze względów funkcjonalnych były one szerokie, lecz niskie i z tego powodu niedostatecznie oświetlone. Zwykle występowało w nich sklepienie krzyżowe bezżebrowe, jak w kościele w Corvey (Westfalia) wzniesionym ok. 875 r., bez podziału na przęsła lub z łękami jarzmowymi. Ten typ sklepienia był najwygodniejszy, ze względu na równomierne obciążenie podpór i jednorodność wnętrza.

4. Trzy najwcześniejsze kościoły halowe

Na początku XI wieku oprócz bazyliki pojawił się drugi typ kościoła – budowla halowa. Najstarsze zachowane obiekty znajdują się w trzech oddalonych od siebie ośrodkach: *Katalonii*, *Poitou* i *Westfalii*. Najwcześniejszym z nich jest *St. Martin w Canigou* (Katalonia francuska), pochodzący z 1009 r. [9]. Jego wnętrze o szerokości około 8,70 m przekryto sklepieniami kolebkowymi, bez łę-

Wielonawowe i wieloprzęsłowe świątynie wznosili też muzułmanie. Stropy ich meczetów podpierają lekka konstrukcja arkadowa, spoczywająca na smukłych, rzadko rozstawionych kolumnach (ryc. 2) [18]. Dzięki temu widoczność we wnętrzu była dobra, oświetlenie wystarczające. Arkadowania na kolumnach dzieliły w górnej części wnętrza na nawy, w ten sposób wzrok wiernych kierował się w stronę Mekki.

Wprowadzenie sklepień na miejsce stropów stworzyło większą elastyczność w operowaniu wielkością i rozstawem podpór. Możliwości te wykorzystali budowniczowie cystem bizantyjskich [24, s. 46]. Stworzyli oni imponujące budowle wielonawowe i wieloprzęsłowe o smukłych podporach niosących sieć sklepień (ryc. 3). Największa cystema Konstantynopola z czasów Justyniana (527–565) miała 12 rzędów kolumn rozstawionych co 4 m i zajmowała powierzchnię 70 × 140 m. Ze względu na funkcję budowle te nie były zbyt wysokie, ale dostatecznie przestronne.

Starożytne i bizantyjskie obiekty halowe w większości charakteryzowała dążność do uzyskania jednorodnego, przestronnego wnętrza. W tym celu stosowano różne systemy konstrukcyjne, zależnie od przeznaczenia i możliwości, a także różne systemy przekryć, które – umieszczone na jednym poziomie – nie miały większego wpływu na układ przestrzenny wnętrza. Odmiennie prezentowały się greckie świątynie, zwłaszcza doryckie, w których nawy boczne były zdecydowanie oddzielone od nawy środkowej. Te dwie tendencje tworzenia wnętrza halowego wykorzystano w kościołach i innych budowlach średniowiecznych.

Sklepieniami krzyżowymi bezżebrowymi przekrywano także wnętrza *krypt*, które po przedsionkach były kolejnymi wnętrzami halowymi w obrębie kościoła [1, il. 55, 56], [19, s. 138, 140], [20, s. 19]. Od X wieku krypty nabrały cech podziemnych kościołów. Były one niskie i słabo oświetlone, a przekrywające je sklepienia tworzyły jednolitą sieć nad całym wnętrzem. W Tournus krypta kościoła St. Philibert z lat 949–970 posiada sklepienie krzyżowe wsparte na smukłych kolumnach. Krypta kościoła w Oberstenfeld z 1016 r. miała sklepienia z łękami jarzmowymi. Krypta katedry w Auxerre, datowana na lata 992–1030, otrzymała pierwsze plastyczne rozczłonkowanie romańskie. Zastąpienie kolumn filarami spowodowało zmniejszenie przejrzystości wnętrza.

ków jarzmowych. Arkady międzynawowe spoczywają na rzadko rozstawionych kolumnach. Niskie wnętrza nie jest dobrze oświetlone, wyraźny jest podział na trzy nawy.

Nieco później, bo w 1017 r. greccy budowniczowie wzniesli *Bartholomäuskapelle w Paderborn* (Westfalia) [22, s. 43–44], (ryc. 4). Jej trójnawowe czteroprzęsłowe wnętrza o wymiarach 8,50 × 11,30 m przekryto sklepie-

Ryc. 4. Paderborn, St. Bartholomäus, wewnątrz (wg [3, il. 24])

niem żaglastym. Przesła oddzielone są łękami spoczywającymi na głowicach kolumn. Dzięki jednorodnej siatce sklepień, umieszczonych na wysokości 6,40 m i podpartych smukłymi kolumnami, wewnątrz jest jasne i jednorodne.

Trzeci wczesny kościół halowy znajduje się w *Saint-Savin* (Poitou) [14], (ryc. 5). Jego budowę rozpoczęto w 1025 r. Nawa główna o szerokości 6 m i wysokości 13 m została przekryta gładką kolebką, nawy boczne zaś o szerokości 4,40 m – sklepieniami krzyżowymi bezżebrowymi. Ściany między nawowe opierają się na kolumnach.

Te trzy najwcześniejsze kościoły halowe są budowlami kolumnowymi o różnym systemie sklepiennym, co dało różne efekty przestrzenne (ryc. 6). Podniesienie sklepień w nawach bocznych do poziomu sklepienia nawy głównej umożliwiło ujednoczenie całego wnętrza. W systemie bazylikowym wyraźnie jest wyodrębniona nawa główna, której towarzyszą nawy boczne, pełniące rolę ciągów komunikacyjnych. Zrównanie wysokości naw to jak gdyby danie wszystkim nawom tych samych praw. Postulat taki spełniony jest najlepiej we wnętrzach, gdzie sieć sklepień jest jednorodna, jak w Paderborn. Kościół ten wzniesiono na wzór budowli bizantyjskich. Szerokości naw zbliżone są do siebie, robią wrażenie prawie jednakowych. Smukłe kolumny nie dzielą wnętrza na nawy.

Wnętrza westwerków i krypt również miały jednorodny system sklepienny, ale ich kolumny lub filary, ze względów konstrukcyjnych, musiały mieć masywniejsze proporcje, co wpływało na zmniejszenie przejrzystości wnętrza. Podobne proporcje podpór zastosowano w westfalskich

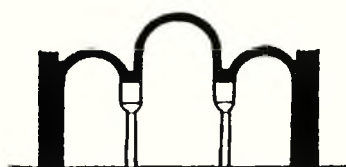
Ryc. 5. Saint-Savin, kościół klasztorny, wewnątrz (wg [15, il. 3])

kościółach z początku XII w. w Regensburgu i w Prüll [5, s. 509], (ryc. 7). W pierwszym z nich nawy boczne były węższe, ale w drugim – zbliżone szerokością do nawy głównej. Przekrycie tworzyła równomierna sieć sklepień krzyżowych bezżebrowych z łękami jarzmowymi.

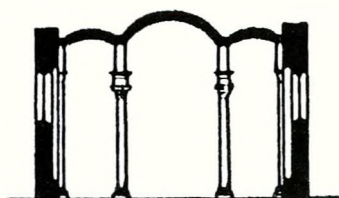
Odmienne kształtowała się przestrzeń w kościołach halowych przekrytych *sklepieniami kolebkowymi*. Sklepienia te wydzielały każdą z naw, akcentowały ich os podłużną. W Saint-Savin sklepienia krzyżowe nad nawami bocznymi stwarzały możliwość zespolenia całego wnętrza. Przeciwwstawiało się temu sklepienie kolebkowe nad nawą główną – wyniesione wyżej i *podkreślające os podłużną*.

Sklepienia kolebkowe, podobnie jak krzyżowe, stosowane były w czasach antycznych. Genezę wczesnoromańskich kościołów sklepionych badacze widzą w budowlach rzymskich (świątynia Diany w Nîmes), w tradycji lokalnej (Wizygoci) oraz w architekturze syryjskiej [23, s. 30], [9], [18, s. 57–63]. Ta ostatnia jest – niestety – mało znana, chociaż wiadomo, że w okresie wczesnochrześcijańskim była na wysokim poziomie. Typowym sklepieniem syryjskim była kolebka. Stosowano ją w budowlach świeckich i sakralnych. Przekrywała ona pojedyncze pomieszczenia, które mogły być zestawiane i łączone przejściami. W ten sposób wznoszono kościoły o trzech nawach połączonych przejściami lub niewielkimi arkadami [1, ryc. 3]. W kościele w Canigou sklepienia spły-

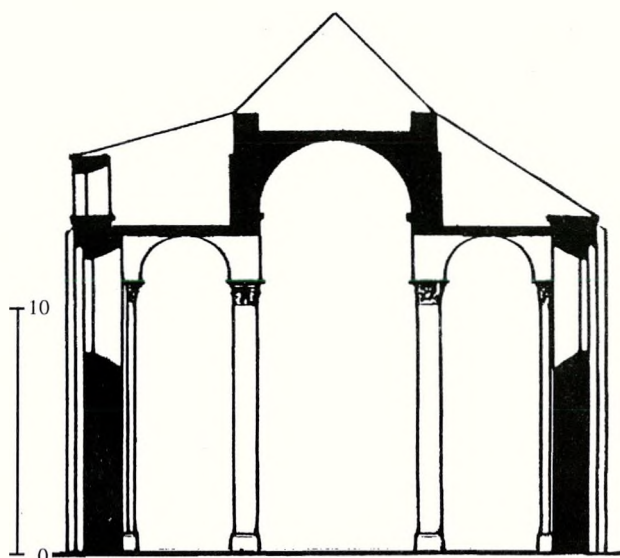

Canigou 1009

Paderborn 1017

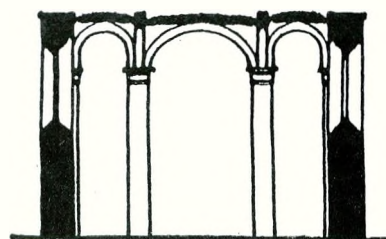

Saint-Savin 1025–1080

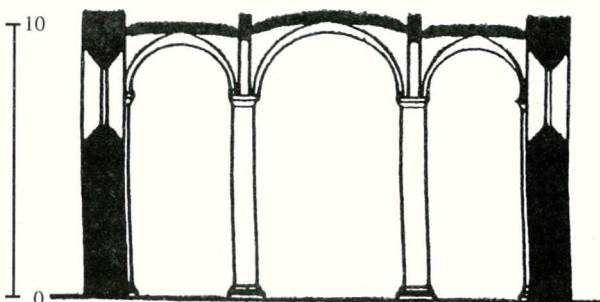
Ryc. 6. Zestawienie kościołów w Canigou, Paderborn i Saint-Savin (wg [5, Bd II, Taf. 170, 124], oraz szkic autorki kościoła w Canigou)

wają na arkady podparte smukłymi kolumnami, dzięki którym *przestrzenie naw przenikają się, ale nie łączą w jedną całość*.

Oprócz kościołów sklepionych wznoszono także kościoły *bez sklepień*. Jednym z zachowanych jest kościół San Clemente w Tahul (Katalonia) z XI w. (ryc. 8). Między nawowe ściany arkadowe spoczywają na smukłych cylindrycznych filarach, rzadko rozstawionych. We wnętrzu jest widoczna więźba dachowa. Wprawdzie ściany arkadowe rozdzielają nawy, jednak ich lekka konstrukcja, nie obciążona sklepieniami, sprzyja przestronności wnętrza. Prawdopodobnie tego typu obiektów było więcej, lecz uległy przebudowie. Podobnie jak w przypadku wnętrz sklepionych, rodzaj przekrycia drewnianego (otwarta więźba, strop, czy drewniana kolebka) miał decydujący wpływ na odbiór wnętrza jako trójnawowego lub jednorodnie halowego.

Regensburg pocz. XII w.

Prüll 1110

Ryc. 7. Kościoły w Prüll i Regensburgu (wg [5, Bd II, Taf. 170, 185])

Ryc. 8. Tahul, San Clemente, wnętrze (wg [8, il. 24])

5. Halowe kościoły Francji

Kościoły przekryte sklepieniami kolebkowymi rozprzeczniły się we Francji. W XII wieku przyczynił się do tego zakon cystersów. Wznoszone przez nich budowle na terenie Burgundii i Prowansji często miały układ halowy [7]. Stosowano w nich głównie *sklepienia kolebkowe* i *półkolebki* w dwóch różnych układach konstrukcyjnych. Jednym z nich była trójnawowa hala z kolebką w nawie głównej i półkolebkami w nawach bocznych, np. w Le Thoronet 1160–1175 [7, il. 70], [5, Bd. II, Taf. 123]. System konstrukcyjny polegający na *podparciu* kolebki środkowej półkolebkami stosowali już Rymianie (np. w sklepieniu kolebkowym pierścieniowym wewnętrznej galerii Areny w Arles [15, s. 395]) oraz Syryjczycy. W niektórych kościołach sklepienia murowane zastępowano drewnianymi kolebkami (ryc. 9). Efekt przestrzenny był podobny, chociaż w tych drugich podpory mogły być lżejsze i rzadziej rozstawione.

Drugim typem kościoła cysterskiego była trójnawowa hala z *kolebką* w nawie głównej i *poprzecznymi kolebkami* w nawach bocznych, jak w Fontenay 1139–1147 (ryc. 10). System poprzecznych kolebek podpierających stosowano wcześniej w budowlach perskich i w cyrkach rzymskich [15], [18]. Pomimo doskonałego systemu konstrukcyjnego efekt przestrzenny nie był zadowalający.

Nawa główna znacznie przewyższała nawy boczne, ale była pozbawiona bezpośredniego oświetlenia w ścianach podłużnych. Arkady poprzeczne, podtrzymujące przęsła sklepienne, dodatkowo obniżały nawy boczne. W efekcie przestrzeń wewnętrzna tych kościołów *bliższa była bazylikowej* niż halowej. Nawa główna była zdecydowanie szersza, nawy boczne natomiast, podobnie jak w bazylikach, sprawiały wrażenie ciągów komunikacyjnych. Filarzy międzynawowe wyraźnie rozdzielały nawy.

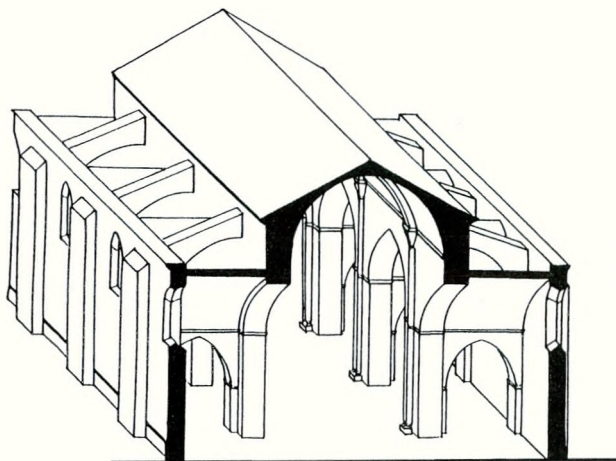
Przy kościołach cysterskich wznoszono *klasztory*, w których występowały sale o układzie halowym. Na przykład kapitularz w Fontenay jest trójnawowy i trójprzęstowy, przekryty sklepieniem krzyżowo-żebrowym z łękami jarzmowymi [7]. Sieć sklepienna jest jednorodna dla całego wnętrza, wsparta na dość smukłych filarach. *Funkcja* wymagająca jednorodnego wnętrza o dobrej widoczności podyktowała najkorzystniejsze rozwiązanie.

W połowie XII wieku w regionie Poitou-Angou zaczęto wznosić kościoły, w których zastosowano sklepienie *krzyżowo-żebrowe* o kluczu podniesionym (zw. domikalnym, *bombée*). Jego forma nawiązywała do żebrowych kopuł pochodzenia bizantyjskiego, które znane były w Akwitanii. Po raz pierwszy takie sklepienie założono nad nawą katedry w Angers ok. 1150 r. Przekryto nim

Ryc. 9. Legny-le-Chatel (Yonne), wnętrze kościoła z połowy XII wieku (wg [15, s. 362])

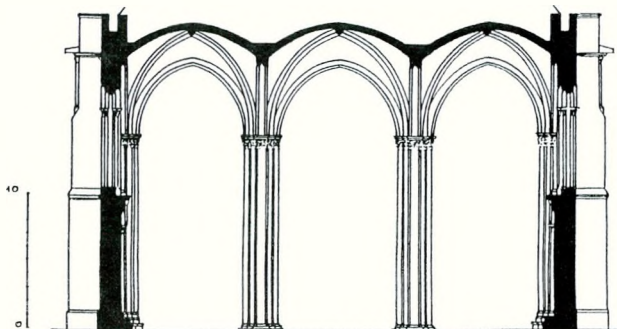

Ryc. 10. Fontenay, kościół cysterski, przekrój aksonometryczny (oprac. autorki wg [5, Bd I, s. 529])

także dwa przęsła katedry w Poitiers w latach 1162–1180 [2, s. 22–23], (ryc. 11). Nawy o zbliżonej szerokości ok. 9 i 11 m, rozdzielone są filarami krzyżowymi z wysokimi łąkami. Sklepienie o kluczu na wysokości ok. 22 m tworzy *jednorodną siatkę przęseł* prawie kwadratowych, rozdzielonych łąkami jarzmowymi. Wnętrze kościoła, w odróżnieniu od rozwiązań burgundzkich, jest jasne, przestronne, potraktowane jako *jedna przestrzeń*. Jest to powrót do *wzorów bizantyjskich* w układzie przestrzennym i systemie konstrukcyjnym.

Sklepienia o kluczu podniesionym stosowano także w *budownictwie świeckim*, w którym przez cały czas dążono do uzyskania *jednorodności wnętrza*. Za przykład może posłużyć szpital St. Jean wzniesiony w Angers w 1170 r. w formie trójnawowej hali kolumnowej, ze sklepieniami domikalnymi [2, s. 22–23]. Wysmukłe kolumny podtrzymujące sklepienia nie dają wrażenia podziału na trzy nawy. Podobny efekt uzyskano w kościele St. Serge w Angers z 1200 r. [15, s. 454–455], gdzie podporami są jeszcze wyższe kolumny (ryc. 12).

Tych kilka przykładów ilustruje ogromną różnorodność systemów konstrukcyjnych i przestrzennych stosowanych we wczesnych kościołach francuskich, później rozwijanych zwłaszcza w rejonie Poitou [13], [19]. Kościoły fran-

Ryc. 11. Poitiers, katedra, przekrój części wschodniej z lat 1162–1180 (wg [5, Bd II, Taf. 109])

Ryc. 12. Angers, St. Serge, wnętrze (wg [15, s. 455])

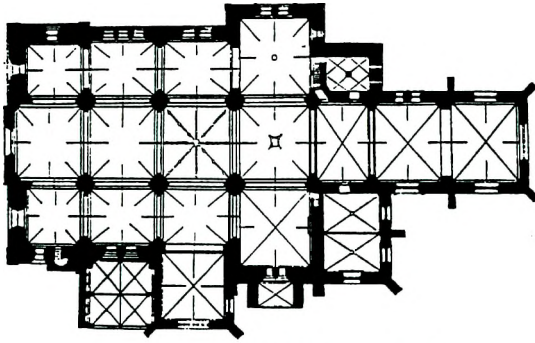
cuskie miały najczęściej wydłużone proporcje korpusów nawowych i rozbudowane partie wschodnie.

6. Halowe kościoły w Niemczech

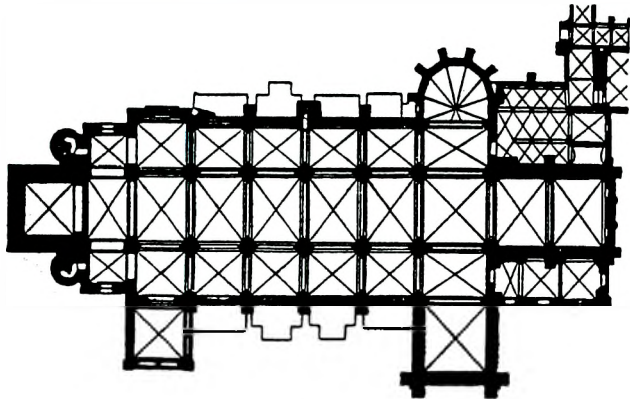
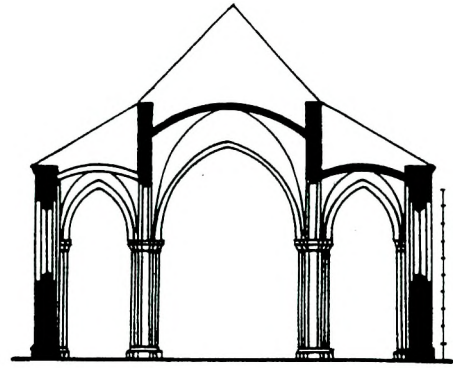
Na obszarze Niemiec kościoły halowe występowały przede wszystkim w Westfalii [6], [11], [22]. Po pierwszych obiektach w Paderborn z 1017 r., Regensburgu i Prüll z początku XII w. (ryc. 6 i 7), kolejne budowle tego typu pojawiły się prawdopodobnie dopiero w końcu XII wieku, ale potem zostały przebudowane. Pierwszą budowlą o udokumentowanej dacie była kolegiata Münsterkirche w Herford, której budowę rozpoczęto w 1220 r. (ryc. 13). Była to budowla trójnawowa, trójprzęsłowa z transeptem i wydłużonym prostokątnym prezbiterium. Program przestrzenny był typowy dla kolegiaty, z tą różnicą, że korpus był halowy. Była to jedna z pierwszych budowli, w której

wystąpiły *sklepienia krzyżowe* o kluczu znacznie podniesionym, wywodzące się z zachodniej Francji – z Angou. Sklepienia domikalne stosowano także w halach o wiązanym systemie sklepień [11, s. 73, 94, 193, 323]. Nawa główna *znacznie przewyższała* nawy boczne, węższe o połowę (np.: Lippstadt 1228 r., Billerbeck 1234 r., Legden po 1230 r.) (ryc. 13, 14). Różnica między wysokością naw występowała także w kościele w Balve (ryc. 15), w którym nad nawami bocznymi znajdowały się *poprzeczne kolebki*, jak we francuskich kościołach cysterskich. Jednak powiązanie tych sklepień ze *sklepieniem krzyżowym* w nawie głównej nie spowodowało zbyt dużej różni-

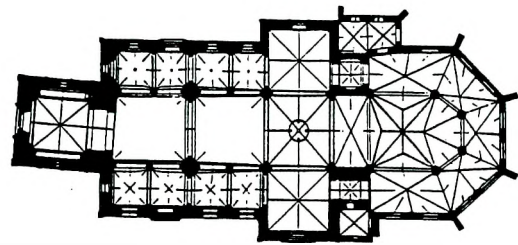

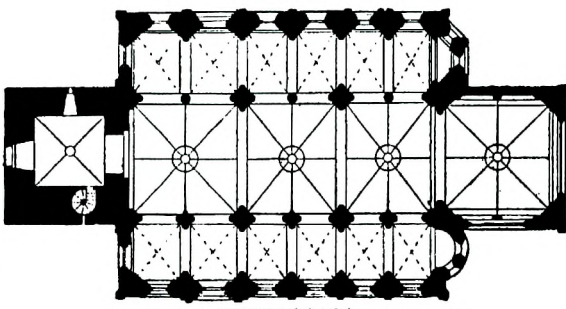
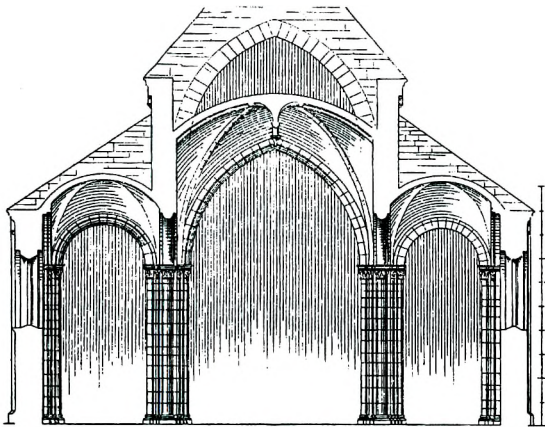
Herford – Münsterkirche od 1220

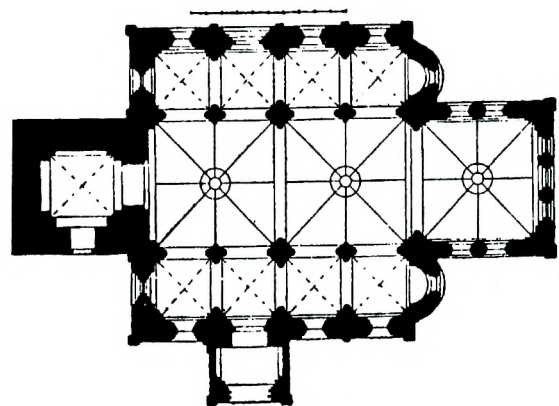
Paderborn – katedra 1225–1260

Lippstadt – Grosse Marienkirche 1228–1230.
Chór 1506

Ryc. 13. Halowe kościoły Niemiec (wg [11, s. 158, 193, 454])

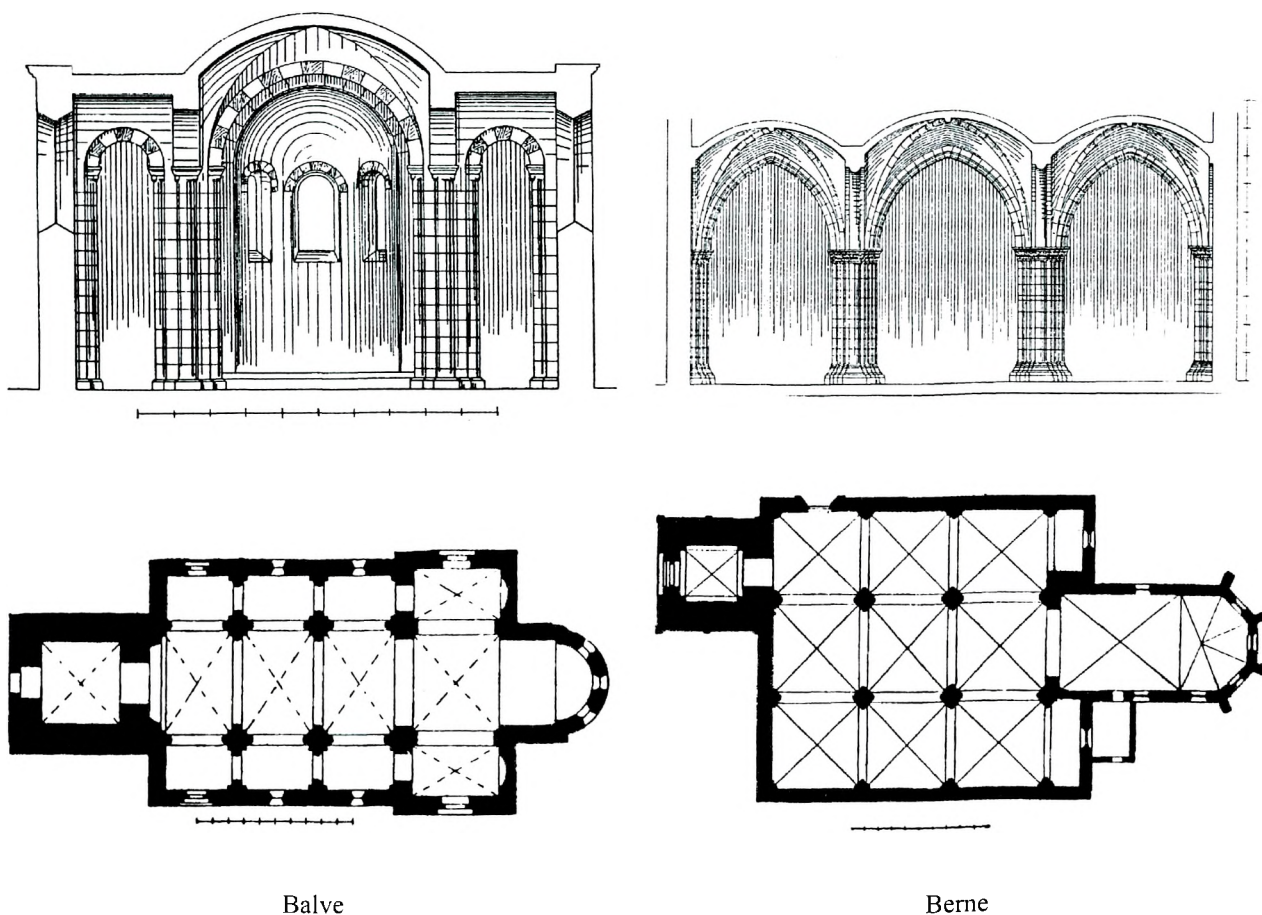
Billerbeck

Legden

Ryc. 14. Halowe kościoły Westfalii z I połowy XIII wieku (wg [5, Bd II, Taf. 169, 185])

Balve

Berne

Ryc. 15. Halowe kościoły Westfalii z I połowy XIII wieku (wg [5, Bd II, Taf. 169, 185])

cy wysokości między nawami, co umożliwiło uzyskanie bardziej przestronnego wnętrza niż w kościołach francuskich, w których w nawie głównej były sklepienia kolebkowe.

Typowym sklepieniem niemieckim we wczesnych kościołach halowych było sklepienie krzyżowe domikalne. W drodze poszukiwań jak najlepszych rozwiązań daje się

zauważyć dążność do zrównania szerokości naw i ich wysokości. Jednakowej lub podobnej wielkości przęsła, zbliżone do kwadratu, rozdzielano łękami jarzmowymi. Podporami były rozczłonkowane filary wywodzące się z filara krzyżowego. Skrócenie korpusów nawowych do 2–3 przęseł wpłynęło na jeszcze większe scalenie wnętrza.

7. Najstarsze kościoły halowe w Polsce

System halowy w Polsce wprowadzono od początku XIII wieku i był on związany z *miejskimi kościołami* parafialnymi [12]. Pierwsze kościoły tego typu wzniesiono na Śląsku: najpierw we Wrocławiu (choć stan zachowania far nie zezwala na odtworzenie układu przestrzennego), potem w Oleśnicy, Dzierżoniowie, Grodkowie i Kozuchowie. Halowy system przyjął wrocławski kościół *franciszkański* i *cysterski* kościół w Henrykowie (pierwsza koncepcja prezbiterium z ok. 1230 r.)¹.

Również w Krakowie, Chełmnie i Toruniu wzniesiono halowe kościoły parafialne, potem dominikańskie i franciszkańskie. Polskie hale były trójnawowe, o różnej długości prostokątnych korpusów. W większości kościołów

rozstaw filarów był dość szeroki, tworzący w nawie głównej przęsła kwadratowe, co umożliwiło uzyskanie dużej przestronności wnętrza. Nawy boczne były tej samej szerokości lub o połowę węższe (na Śląsku). Wysokość wszystkich naw w kościołach sklepionych była jednakowa, w niesklepionych natomiast, prawdopodobnie przekrytych stropem, najpewniej również jednakowa. Całkowitej jednorodności wnętrza przeciwstawiły się ściany arkadowe, rozdzielające poszczególne nawy. Działo się tak w pierwszych kościołach pozbawionych sklepień, a także w kościołach o sklepieniach krzyżowych.

Części wschodnie w halowych kościołach francuskich były tradycyjnie rozbudowane, kościoły niemieckie zaś, oprócz trzech pierwszych z XIII w., miały tylko prezbiteria lub kaplice na zakończeniu naw bocznych. Plany polskich kościołów były ograniczone do niezbędnego minimum: składały się z trójnawowego prostokątego korpu-

¹ Szczegółowe przedstawienie śląskich kościołów halowych przewidziane jest w następnych artykułach. Tu jedynie zasygnalizowano ich występowanie, podobnie jak kościołów w Polsce.

su, prostokątnego prezbiterium, niekiedy wież i transeptów.

Przy polskich kościołach cysterskich (o układach bazylikowych) budowano *klasztory*, w których ważną rolę odgrywały kapitułarze. W klasztorze w Jędrzejowie

i Wąchocku (filiach burgundzkich) wzniesiono kapitułarze w I połowie XIII wieku o układzie halowym czterokolumnowym. System sklepienny był podobny do rozwiązań stosowanych we Francji.

8. Zakończenie

Wczesne budowle halowe cechowała duża różnorodność, w zależności od państwa i regionu. Wszędzie w obiektach *niesakralnych* dążono do uzyskania możliwie *jednorodnego wnętrza*, o dobrej widoczności. Podpory służyły podtrzymaniu siatki sklepiennej. Niekiedy z powodów konstrukcyjnych stosowano wzmocnienie wzdłuż filarów międzynawowych, ale starano się je zredukować do minimum.

W budowlach *sakralnych* system halowy występował w kilku wariantach:

a) układ, w którym dążono do uzyskania *jednorodnej przestrzeni*, z siatką sklepienną na równomiernie rozstawionych podporach,

b) układ, w którym nawy boczne były węższe, traktowane jako ciągi komunikacyjne, podpory i sklepienia podkreślały *podłużny układ* wnętrza z wyodrębnioną nawą główną,

c) *łączenie* tych dwóch układów w różnym stosunku, z podkreśleniem osi głównej.

W polskich kościołach parafialnych i kościołach zakonów żebraczych dążono do uzyskania dużej przestronności wnętrza, służącego zgromadzonemu wiernym, podobnie jak we wnętrzach świeckich. Układy te zostały przyjęte przez budowle o innym przeznaczeniu.

Bibliografia

- [1] Bartušaitis J., *L'église cloisonnée en Orient et en Occident*, Paris 1958.
- [2] Branner R., *Gothic Architecture*, New York 1967.
- [3] Busch H., *L'art roman du sain Empire*, Paris 1963.
- [4] Choisy A., *Histoire de l'architecture*, t. 1, Paris 1943.
- [5] Dchio G., v. Bezolt G., *Die Kirchliche Baukunst des Abendlandes*, Stuttgart 1892.
- [6] *Deutsche Baukunst*, Berlin 1959.
- [7] Dimier P., Porcher J., *L'art cistercien – France*, Paris 1962.
- [8] Durliat M., *L'art roman en Espagne*, Paris 1962.
- [9] Durliat M., *Roussillon roman*, Paris 1958.
- [10] Filarska B., *Początki sztuki chrześcijańskiej*, Lublin 1986.
- [11] Hansmann W., *Kunstwangerungen in Westfalen*, Stuttgart 1966.
- [12] Kozaczewska-Golasz H., *Miejskie kościoły parafialne I poł. XIII w. na Śląsku*, *Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*, T. XXXI, R. 1986, z. 1, s. 17–42.
- [13] Kubach E., Bloch P., *L'art roman de ses debuts a son apogée*, Paris 1966.
- [14] Labande-Mailfert Y., *Poitou roman*, 1957.
- [15] *L'art roman en France*, pod red. M. Aubert, Paris 1961.
- [16] *Le grand atlas de l'architecture mondiale*, Paris 1982.
- [17] *Lexicon der Kunst*, Bd II, Leipzig 1971.
- [18] Major M., *Geschichte der Architektur*, Bd 2, Budapest 1984.
- [19] Meycr P., *Historia sztuki europejskiej*, Warszawa 1973.
- [20] Oursel R., *Bourgogne romane*, Paris 1968.
- [21] Parnicki-Pudęłko S., *Architektura starożytnej Grecji*, Warszawa 1975.
- [22] Piltz G., *Deutsche Baukunst*, Berlin 1959.
- [23] Saalman H., *Medieval Architecture*, z serii: The great ages of world architecture, New York 1965.
- [24] Toksöz C., *A travel guide to the historic treasures of Turkey*, Istanbul 1977.
- [25] Witruwiusz, *O architekturze ksiąg dziesięć*, Warszawa 1956.

Early hall churches and their genesis

The main objective of the paper is to show a variety of spatial and constructional systems of the early Roman hall churches. To illustrate the problem, some early building structures found in France and Germany have been chosen, as well as structures erected later that represent other

design solutions. Since their genesis (like in the case of basilica) is to be searched for among ancient structures, the paper starts with the presentation of ancient hall systems that can be found in buildings serving various purposes.